

De weg naar de algemene leerplicht in België

M. DE VROEDE

De algemene leerplicht werd in België ingevoerd door de wet van 19 mei 1914. In vergelijking met de omringende landen was dat vrij laat. Nederland ging België voor in 1900, Frankrijk in 1882, Luxemburg in 1881, Engeland in 1870-1880. In Duitsland dateren de concrete verordeningen uit het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw; omstreeks 1850 was de leerplicht in alle Duitse Staten effectief geworden¹. Niet alleen in de omringende, maar in vrijwel alle Europese landen was de maatregel vóór 1914 van kracht, vaak sedert diverse decennia. In de Verenigde Staten van Amerika gaf Massachusetts in 1852 het voorbeeld. Veertig jaar later gold de leerplicht in een dertigtal Staten, in 1918 in alle². In 1907 was Japan het eerste Aziatische land dat leerplicht invoerde. Uit die vergelijking treedt de vraag naar voren, of de leerplichtidee in België later dan elders is ontstaan. Mocht dat niet het geval zijn, wat heeft de verwezenlijking dan vertraagd?

Kunnen we misschien al dadelijk enige aanwijzing vinden in de omstandigheden waaronder de wet is tot stand gekomen³? Het ontwerp werd in juni 1913 bij de Kamer ingediend door Prosper Poulet, minister van Kunsten en Wetenschappen in de katholieke regering-de Broqueville. In de afdelingen kreeg het 70 stemmen vóór, 49 tegen. Charles Woeste, de bekende conservatieve leider, trad op als verslaggever van de centrale afdeling. De discussie, begonnen op 14 oktober 1913, was hevig en sleepte aan tot 18 februari 1914. Bij de eindstemming spraken 98 katholieke vertegenwoordigers zich voor het ontwerp uit, terwijl twee zich onthielden; liberalen en socialisten weigerden eraan deel te nemen en verlieten de vergaderzaal. Dat zelfde deed zich voor in de Senaat, waar het ontwerp met 68 stemmen werd goedgekeurd. Waren liberalen en socialisten dan tegenstanders van de leerplicht? Zeker niet! De blote feiten zouden dus licht een verkeerde indruk kun-

1. E. LOEFFLER, 'Die Schulpflicht in Deutschland. Einleitender Abriss ihrer Geschichte und des heutigen Rechtszustandes', *Das neunte Schuljahr. Gutachten über eine Erweiterung der Schulpflicht* (Jena, 1929, Schriften der Gesellschaft für Soziale Reform, LXXXI/LXXXII) 7-9.

2. Een chronologisch overzicht vindt men in A. W. STEINHILBER en C. J. SOKOLOWSKI, *State Law and Compulsory Attendance* (Washington, 1966).

3. Cf. L. MOYERSON, *Prosper Poulet en de politiek van zijn tijd* (Brugge, 1946) 130-153; L. SCHAEZTEN, *Het schoolwetsontwerp Poulet van 19 juni 1913* (Brussel, 1913).

nen wekken. Men kan er in elk geval terecht uit afleiden dat de aangelegenheid een politieke kwestie was. De oppositie keerde zich niet tegen de leerplicht, maar tegen andere bepalingen van de wet, met name de verdeling van de schoolsubsidies.

Onder die bepalingen had een aantal betrekking op het onderwijs van de vierde graad, dat toen wettelijk werd ingesteld⁴. Een vijftiental gemeenten had overigens daartoe reeds het initiatief genomen. Aan de grond ervan lag de bedoeling, de onmondige arbeider tot het niveau van volwaardig arbeider te verheffen. Voor de volkskinderen van twaalf tot veertien jaar zou nu in alle gemeenten een speciale onderwijsvorm worden gecreëerd. Kinderarbeid tot en met 14 jaar werd uitgeschakeld. Stelde de leerplicht dan vooral een sociaal-economisch probleem, en moet de verklaring van de laattijdigheid worden gezocht in de gangbare sociaal-economische ideeën?

Of was België een eldorado, met zulk uitgebreid onderwijsnet en zo'n algemeen verspreid en ingeburgerd schoolgaan dat wettelijke voorschriften en sancties feitelijk overbodig waren?

Ziedaar enkele vragen die als een inleiding tot de uiteenzetting kunnen gelden. We zullen de ontwikkeling van het probleem alleen in grote trekken volgen⁵. Er dient immers nog uitgebreid detailonderzoek te worden verricht⁶. Het hierna volgende synthetisch overzicht moge daartoe aansporen.

Alvorens op de kwestie in te gaan, zal het niet overbodig zijn te omschrijven wat onder leerplicht moet worden verstaan. Het is niet hetzelfde als schoolplicht. Deze slaat op de wettelijke verplichting, aan de gezinshoofden opgelegd, om hun kinderen gedurende een bepaalde periode naar een school te zenden. Leerplicht daarentegen laat de mogelijkheid open om de kinderen thuis te onderwijzen of te laten onderwijzen. Het ligt nochtans voor de hand dat veruit de meeste ouders of voogden, om de verplichting na te leven, niet anders kunnen doen dan hun kinderen aan een onderwijsinstelling toevertrouwen. De verplichting is wettelijk, geldt voor iedereen en gaat verder dan een morele plicht die de ouders als zodanig kunnen erkennen en waarvan ze zich de vervulling zelf kunnen opleggen; wordt de verplichting niet nageleefd, dan volgen de sancties die de wet bepaalt.

Om de oorsprong van de leerplichtidee te situeren moet men, in het algemeen, in de

4. Over de vierde graad, volgend op de eerste drie graden van het lager onderwijs, kan men raadplegen de onuitgegeven licentieverhandeling van S. SOETAERS, *Ontstaan, ontwikkeling en verval van de vierde graad. Bijdrage tot de geschiedenis van de Belgische schoolorganisatie* (Kathol. Universiteit te Leuven, Instituut voor Psychologie en voor Pedagogische Wetenschappen, 1965).

5. Daarbij is de materiële ontwikkeling van het lagere-schoolwezen (aantal scholen en leerkrachten), in verhouding tot de groei van de bevolking, dan nog haast buiten beschouwing gebleven.

6. Een eerste aanloop daartoe biedt de onuitgegeven licentieverhandeling van F. VAN DEN EEDE, *Geschiedenis van de leerplicht-idee in België tot 1914* (Kathol. Universiteit te Leuven, Faculteit der Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, 1969).

tijd niet zover teruggaan, en zeker niet tot de Middeleeuwen, al werd Karel de Grote in dat verband wel geciteerd. Luther heeft op de wereldlijke overheid een beroep gedaan om de ouders tot het schoolgaan van hun kinderen te dwingen, maar de Reformatie voerde de leerplicht niet in. De Contrareformatie evenmin. Wel is, ook in de Zuidelijke Nederlanden, de gedachte dat dwang moest worden uitgeoefend terug te vinden in decreten van provinciale concilies en diocesane synoden uit de zestiende en zeventiende eeuw, en sommige lokale overheden hebben besluiten in die zin uitgevaardigd. Het ging echter om het godsdienstonderwijs in de zondagsscholen, terwijl de bepalingen, overigens niet concreet, vaak niet alleen kinderen betroffen maar ook volwassenen. Over de toepassing zijn we niet voldoende ingelicht⁷.

De idee van algemeen én verplicht onderwijs werd naar voren gebracht in de klassieke eeuw van de opvoedingsidealen, de achttiende. De mogelijke aanvaarding ervan vooronderstelde de aanwezigheid van nieuwe opvattingen: het besef van de betekenis van de opvoeding, niet alleen een godsdienstige, maar ook een meer algemeen-menselijke; de overtuiging dat alle kinderen dergelijke opvoeding dienen te krijgen; de mening dat de Staat zich daarmee moet inlaten, in concreto dat staatsbeheer zich over het onderwijs moet uitstrekken. Nieuwe opvattingen drongen in de toenmalige maatschappij echter slechts langzaam door. Het kon niet anders of de leerplichtidee moest veel tegenstand ondervinden. Kinderen werden jong aan het werk gezet. Men dacht er niet aan dat te vroege lichamelijke arbeid fysiek en mentaal schadelijk kon zijn, dat rijping tijd vroeg. Men zag niet in dat behoorlijk onderwijs achteraf lonend zou blijken te zijn. In de brede volkslagen ontbrak de gedachte, dat tegenover het natuurlijke recht van de ouders inzake de opvoeding van en de beschikking over hun kinderen ook een natuurlijk recht van het kind kon worden geplaatst, en dat de Staat als beschermheer daarvan kon optreden⁸.

Over de nieuwe opvattingen moet ik niet breedvoerig uitweiden. Zoals bekend, werden ze door de Aufklärung uitgedragen⁹. In de Duitse Staten kreeg het filantropisme, pedagogiek van de Aufklärung¹⁰, door zijn propagandistische ge-

7. Cf. E. MATTHIEU, *L'instruction obligatoire en Belgique sous L'Ancien Régime. Communication faite au congrès archéologique de Gand* (Gent, 1897); G. SENGERS, 'L'enseignement obligatoire en Belgique depuis le XVIIe siècle', *Revue sociale catholique*, XIII (1908-1909) 33-47.

Zie anderdeels: M. VANHAMME, 'Un projet d'instruction obligatoire en Belgique au début du XVIIIe siècle', *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVIII (1939) 505-508. Weinig te betekenen heeft: L. DE RYCKER, 'Het volksonderwijs en de schoolplicht op het einde der achttiende eeuw', *Nederlandsch Museum*, tweede reeks, II, i (1885) 5-54.

8. LOEHLER, *op. cit.*, 5-6.

9. Zie o.m. I. VAN DER VELDE, 'De Verlichting en de pedagogisch-didactisch-onderwijskundige situatie in de achttiende eeuw', *Paedagogische Studiën*, XLIII (1966) 588-572.

10. Cf. A. PINLOCHE, *La réforme de l'éducation en Allemagne au dix-huitième siècle. Basedow et le philanthropisme* (Parijs, 1889).

schriften grote betekenis. Een pedagogisch theoreticus als Johann Gottfried Herder beklemtoonde dat in de 'Humanität' de goddelijke bestemming ligt van de mens. 'Die Bildung zu ihr ist ein Werk, das unablässig fortgesetzt werden muss; oder wir sinken ... zur rohen Thierheit . . . zurück'¹¹. Bij Immanuel Kant luidt het: 'Der Mensch kann nur Mensch werden durch Erziehung. Er is nichts, als was die Erziehung aus ihm macht'¹². Op de vorming van ieder mens tot mens komt het aan, ook waar men, zoals Pestalozzi op de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw, de sociale structuur niet wilde doorbreken: 'Der Arme muss zur Armut auferzogen werden'¹³. De volksverheffing zou men niet meer kunnen ontwijken. Waar in de Duitse Staten in de achttiende eeuw het denkbeeld doorbrak dat het de plicht is van de Staat zich met het onderwijs te bemoeien, heeft de staatsbekkernis zich ook tot het volksonderwijs uitgestrekt¹⁴. In dat verband kon het verlichte despotisme, zoals in Pruisen, vrij vroeg ook tot invoering van leerplicht overgaan.

Kon de leerplicht een middel worden in de strijd van de Staat tegen de overheersende positie van de Kerk? In Frankrijk is dat in de optiek van bepaalde groepen het geval geweest¹⁵. Uitbreiding van het volksonderwijs was een gedachte die er in de achttiende eeuw bij de leidende standen nog niet in goede aarde viel, maar ze werd, om uiteenlopende redenen, door 'philosophes', parlamentsleden en economen verdedigd. Deze voorstanders waren het erover eens dat de leiding van het onderwijs van de Kerk aan de Staat moest overgaan. De meesten onder hen waren bovendien voor verplicht en kosteloos onderwijs gewonnen. Dit zou door leken worden gegeven in nationale scholen waaruit de godsdienst werd geweerd, waar de zedenleer niet-confessioneel zou zijn en waar tevens aan de staatsburgerlijke opvoeding aandacht zou worden besteed. De leerplichtidee was een schoolplichtidee, ingegeven door het verlangen tot uitroeiing van de onwetendheid - naar de woorden van Quesnay 'La cause la plus générale des malheurs du genre humain' - en ze was tevens ingeschakeld in een geheel van radicale hervormingsplannen, gericht op secularisering en laïcisering.

11. J. G. HERDER, 'Briefe zur Beförderung der Humanität', *Sämtliche Werke* XVII (Hildesheim, 1967) 138.

12. I. KANT, *Gesammelte Schriften*, IX (Berlijn, Leipzig, 1923) 443.

13. Zie de interpretatie door N. F. NOORDAM in I. VAN DER VELDE ed., *Grote denkers over opvoeding* (Groningen, 1964) 230-231.

14. In Pruisen is de aandacht van de Staat zelfs vooral naar de plattelandsschool uitgegaan: G. THIELE, *Geschichte der Preussischen Lehrerseminare*. I. *Allgemeine Voraussetzungen zur Geschichte der Preussischen Lehrerseminare* (Berlijn, 1938, Monumenta Germaniae Paedagogica, LXII) 126.

15. Voor deze en de volgende alinea, cf. M. GONTARD, *L'enseignement primaire en France de la Révolution à la loi Guizot (1789-1833)*. *Des petites écoles de la monarchie d'ancien régime aux écoles primaires de la monarchie bourgeoise* (Parijs, 1959, Annales de l'Université de Lyon, III, Lettres, fasc. xxxiii) 52-65, 83-150.

Het werk van de wegbereiders ten spijt, heeft de Franse Revolutie leerplicht niet ingevoerd, evenmin als kosteloos lager onderwijs. De wenselijkheid ervan kwam tijdens de eerste helft van de jaren 1790 in de revolutionaire lichamen wel herhaaldelijk ter sprake, vooral in de Conventie, maar de vrijheid van onderwijs werd niet afgeschaft en de vraag of de Staat rechten kon laten gelden boven die van de ouders kreeg stellig niet algemeen een positief antwoord. Bovendien moest de desorganisatie van het lager onderwijs het uitvoeren van vérgaande plannen wel onmogelijk maken. Hoe steriel plannen en discussies ook waren, ze hebben toch, met meer scherpte en met grotere weerklank dan tevoren, een probleem belicht waarvan men later, onder gunstiger politieke en economische omstandigheden, de oplossing niet zou ontwijken.

In de Bataafse Republiek¹⁶ werd aan het volksonderwijs veel meer zorg besteed dan in Frankrijk. Daaraan lag de pedagogische beweging uit het laatste kwart van de achttiende eeuw ten gronde. Het motief was hoofdzakelijk van sociale aard: veralgemening van elementair onderwijs aan de volksklasse zag men als een afdoend middel om de armoede te bestrijden. In dat verband heeft men ook aan dwangmaatregelen gedacht, in concreto het onthouden van steun aan de armlastige gezinshoofden die hun kinderen niet naar de openbare scholen zonden waar ze kosteloos onderwijs konden ontvangen. Die gedachte, die niet nieuw was¹⁷, vindt men terug in de instructie voor de Agent van Nationale Opvoeding, uit 1798, en in de schoolwet van 1801, maar niet in die van 1806, die een halve eeuw van kracht zou blijven. Nog breder van opzet was echter een ontwerp van wet uit december 1808, dat strekte tot de oprichting van gemeentelijke schoolfondsen en dat een zevenjarige leerplicht inhield, behoorlijk gesanctioneerd. De Staatsraad heeft dat ontwerp evenwel afgewezen, omdat naar zijn mening het ouderlijk recht te zeer werd aangetast. De idee is nadien op de achtergrond geraakt.

Tussen 1815 en 1830 heeft de regering in de Zuidelijke Provinciën eerder zachte middelen aangewend om de schoolvernieuwing bijval te doen vinden¹⁸. Zij is er

16. Voor wat volgt, cf. O. STERRINGA, *Leerplicht en leerplichtwet* (Groningen, 1934) 7-15. Wat de wetgeving betreft: C HENTZEN, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland*, I, *De vestiging van het staatsmonopolie 1795-1813* (Nijmegen, 1920); A. M. VAN DER GIEZEN, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806)* (Assen, 1937, Van Gorcum's Historische Bibliotheek, XIII).

17. Zie b.v. A. HALLEMA, 'Plaatselijke overheidsmaatregelen betreffende kosteloos onderwijs gedurende de 16de-18de eeuw in ons land', *Paedagogische Studiën*, XLIV (1967) 20.

18. Een globale studie betreffende de Nederlandse schoolpolitiek in het Zuiden ontbreekt vooralsnog. De volgende studies vermelden wij: S. STOKMAN, *De religieuzen en de onderwijs-politiek der regeering in het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)* ('s-Gravenhage, 1935, Universitas Catholica Lovaniensis, Dissertationes ad gradum magistri in Facultate theologica consequendum conscriptae, II, xxvii); A. DE JONGHE, *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1815-1830). De genesis der taalbesluiten en hun toepassing* (Brussel, 1943; tweede uitgave, ongewijzigd, Sint-Andries bij Brugge, 1967); M. DE VROEDE, 'Het openbaar lager onderwijs in België onder koning Willem I: de katholieke school', *Bijdra-*

ongetwijfeld in geslaagd de nieuwe opvattingen inzake de betekenis van veralgemeend en verbeterd volksonderwijs in bredere kring te doen doordringen. We vinden ze ook na 1830 in stijgende mate in België terug. Na verloop van tijd zou dat van belang blijken, wat het klimaat betreft waarin de leerplichtidee zich kon ontwikkelen. Het valt daarbij op, dat de eerste leerplichtvoorstanders, die men in België van in de jaren '30 kan aanwijzen, niet door politieke of levensbeschouwelijke, maar door sociale motieven werden geïnspireerd.

Edouard Ducpétiaux, inspecteur-generaal van de gevangenissen en de weldadigheidsinstellingen, is algemeen bekend als een sociaal voorloper¹⁹. In verschillende werken heeft hij voor algemene leerplicht een lans gebroken; de eerste daten uit 1838-'39²⁰. Aan de ene kant stelde hij de betekenis van het onderwijs zeer hoog; aan de andere kant was hij ervan overtuigd dat de arbeiders, onverschillig of behoeftig, uit zichzelf hun kinderen niet naar school zouden zenden. Van een veralgemeend volksonderwijs verwachtte Ducpétiaux alle heil tot vermindering van de armoede en de daaruit voortvloeiende misdadigheid. Bestrijding van de onwetendheid betekende verhoging van de zedelijkheid én van de kansen op een behoorlijk levensonderhoud.

De opvattingen van Ducpétiaux lagen in de lijn van de Nederlandse traditie van vóór 1830. Men hoede zich daarbij voor een misverstand. In die traditie was zorg voor de veralgemening van het basisonderwijs zeker niet symptoom van een streven naar het verbreken van de klassetegenstellingen. Binnen het maatschappelijk en politiek bestel diende de hiërarchie te worden gehandhaafd²¹. Dat bleef ook na 1830 de heersende opvatting; de arbeiders zelf wisten niet beter. Ducpétiaux voegde er nochtans een element aan toe: onderwijs zou de arbeiderklasse ook rechten en voordelen bezorgen die nog uitsluitend aan de hogere klassen toebehoorden.

Kon onderwijs ook een hefboom zijn tot een *algehele* verandering van de maatschappij, in het licht van het gelijkheidsideaal? In de jaren '30 en '40 vinden we die overtuiging terug in de gelederen van de sociaal-progressisten. Men weet dat de agitator Jacob Kats zich uit hun geschriften heeft geïnspireerd.

gen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, LXXVIII (1964) 10-42; IDEM, *Van schoolmeester tot onderwijzer. De opleiding van de leerkrachten in België en Luxemburg, van het eind van de 18de eeuw tot omstreeks 1842* (Leuven, 1970, Universiteit te Leuven, Werken op het gebied van de Geschiedenis en de Filologie, V, vii).

19. Cf. E. RUBBENS, *Edouard Ducpétiaux, 1804-1868*, 2 dln. (Brussel, 1922-1934).

20. E. DUCPÉTIAUX, *De l'état de l'instruction primaire et populaire en Belgique, comparé avec celui de l'instruction en Allemagne, en Prusse, en Suisse, en France, en Hollande et aux Etats-Unis*, 2 dln. (Brussel, 1838); IDEM, *Quelques mots sur l'état actuel de l'instruction primaire en Belgique, et sur la nécessité de l'améliorer* (Brussel, 1839). Zie verder: IDEM, *De la condition physique et morale des jeunes ouvriers et des moyens de l'améliorer*, 2 dln. (Brussel, 1843) II, 93-116: 'De l'instruction obligatoire et gratuite pour les jeunes ouvriers'; IDEM, *Mémoire sur le paupérisme dans les Flandres* (Brussel, 1850) 240-246.

21. Cf. T. H. J. IDENBURG, *Schets van het Nederlandse schoolwezen* (Groningen, 1960) 149-153.

Laten we zijn opvattingen ter zake, bij wijze van voorbeeld, even bekijken²².

Onwetendheid is in zijn ogen de grote vijand: ze doerat tot onmacht, ze is de oorzaak van de volksverslaving. Wil het volk naar middelen grijpen om zijn lot te verbeteren, dan moet het eerst inzicht verwerven in de oorzaken van zijn bedroevende levensomstandigheden. Dan pas zal de wil groeien om aan de verdrukking een eind te maken. Kennis is macht, kennis is bevrijding. Hoe kan de beschaving worden verspreid? Door kosteloos en verplicht onderwijs in nationale scholen. In de grondwet die men aantreft in *Het Aerdsh Paradys, of den zegeprael der broederliefde*²³, komt o.m. de volgende bepaling voor: 'De ouders mogen hunne kinderen niet langer dan tot zes jaer by zich hebben, en alsdan moeten zy in de schooien van den staet opgevoed en onderweezen worden, om vóór te koómen dat de kinderen dóór geene verwaerloosde of verkeerde opvoeding bedorven worden'. Het herinnert duidelijk aan het voortel van M. Lepeletier de Saint-Fargeau uit 1793²⁴. De nationale scholen zijn het beste middel om de gelijkheidsgedachte wortel te doen schieten en om van de arbeiderskinderen gezonde, welopgevoede en onderlegde staatsburgers te maken, die ook behoorlijk in hun bestaan kunnen voorzien.

Kats is een symptoom. In de gelederen van de burgerlijke democraten treft men algemeen een grote bekommernis aan om het volksonderwijs, of het nu gaat om figuren als b.v. een Lucien Jottrand en een Félix Delhasse, of om organen als *Le Radical*, *Le Debat Social*, *La Voix du Peuple*, e.a.²⁵. Over 't algemeen eisten de sociaal-progressisten verplicht en kosteloos lager onderwijs. Dat kwam dan ook voor in het programma dat door het democratisch congres te Brussel in juni 1849 werd goedgekeurd²⁶. In dezelfde stroming hoort thuis Zoé Gatti de Gamond, aanhangster van Fourier en eerste inspectrice over de bewaarscholen en de instituten voor opleiding van onderwijzeressen in België²⁷. Zij stond de leerplicht voor in een publikatie uit 1848²⁸.

22. Cf. J. KUYPERS, *Jacob Kats agitator* (Brussel, 1930) 50, 62, 125, 130-133.

23. *Een zedelyk tooneelspel met zang in twee bedryven* (Antwerpen, 1836) 33.

24. Cf. GONTARD, *op. cit.*, 107-108.

25. L. BERTRAND, *Histoire de la démocratie et du socialisme en Belgique depuis 1830*, 2 dln. (Brussel-Parijs, 1906-1907) I, 146, 174, 417, 426. Over Jottrand, cf. de notitie door J. KUYPERS in *Biographie nationale*, XXX (Brussel, 1959) kol. 471-488; IDEM, 'Lucien Jottrand (1804-1877)' *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1956) 163-167; IDEM, 'Nog over Lucien Jottrand', *ibid.* (1960) 23-53. Een biografie van F. DELHASSE (1809-1898) ontbreekt. Inzake de progressistische pers, cf. A. VERMEERSCH en H. WOUTERS, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische pers 1830-1848* (Leuven-Parijs, 1958, Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis, Bijdragen, IV); R. DEMOULIN 'De la presse radicale aux premiers organes ouvriers 1830-1849', in J. GODECHOT ed., *La presse ouvrière 1819-1850* (Bibliothèque de la révolution de 1848, XXIII, 1966) 191-214.

26. BERTRAND, *op. cit.*, I, 328.

27. Zie de notitie door A. WAUTERS in *Biographie nationale*, VII (Brussel, 1880-1883) kol. 474-481, en de studie over haar dochter van B. J. BAUDART, *Isabelle Gatti de Gamond et l'origine de l'enseignement secondaire des jeunes filles en Belgique* (Brussel, 1949) 31-43.

28. GATTI DE GAMOND, *Organisation du travail par l'éducation nationale* (Brussel, 1848) 18.

De ideeën van de progressisten in België waren, zoals men weet, afkomstig uit de geschriften van vooral Franse, maar ook Engelse voorlopers en tijdgenoten. Het vroegsocialisme was in opvoedingsproblemen sterk geïnteresseerd, in verband met de zgn. utopische opvattingen over de maatschappij van de toekomst. Saint-Simon b.v. wilde aan de basis een algemeen lager onderwijs, als een middel tot indoctrinatie. Robert Owen zag er een instrument in tot omvorming van het menselijk bestaan; hij legde dan ook het accent op 'moral education', op 'education as character-training', en hij geloofde vast in de grote mogelijkheden die daarin besloten lagen²⁹. Alle utopische staatssystemen hebben het geloof in de opvoeding, als basis van de Staat, gemeen. Vrijwel alle maken het lager onderwijs dan ook verplicht voor iedereen³⁰. Maar was leerplicht een utopie? In Engeland vinden we de eis, gekoppeld aan die van de kosteloosheid, terug in het chartisme³¹. In Frankrijk kan men de gedachte in de jaren '30 en '40 zeer gemakkelijk volgen. Het hoeft niet te verwonderen dat leerplicht opgenomen was in het wetsontwerp-Carnot, uit juni 1848³².

In België maakte de leerplicht dus deel uit van het programma van een progressistische beweging die t.o.v. het buitenland niet geïsoleerd stond. Maar wat kon die stroming bereiken? Meer bepaald: maakte de leerplichtidee enige kans?

De sociale omstandigheden hielden talrijke kinderen grotendeels of geheel van onderwijs verstoken. 'Vous ne me dites rien de votre instruction?', luidt vraag 10 in de *Catéchisme du prolétaire* van Victor Tedesco daterend uit 1848-'49³³. Antwoord: 'Pour nous il n'est pas d'autre enseignement que la misère. La faim en réduisant l'enfant à dépérir, pour quelques centimes, dans la fabrique, le chasse de l'école'³⁴. Niet alleen in de fabrieks-, maar ook in de ambachtssector en in de landbouw was de situatie vaak analoog. Bij het opmaken van officiële statistieken ging men er doorgaans van uit dat op honderd inwoners vijftien tot de leeftijdsgroep

29. Cf. G. D. H. COLE, *A History of Socialist Thought. I. Socialist Thought. The Forerunners 1789-1850* (Londen, 1955) 4-5, 44, 61, 89-90, 100. Ik heb niet kunnen raadplegen: H. SILVER ed., *Robert Owen on Education* (Londen, 1969); K. H. GUENTHER, 'Robert Owens Gedanken zu einem Erziehungsplan für New Harmony', *Pädagogik*, XIII (1958) 806-821.

30. F. SEAUX, 'Paedagogische utopieën in de historische pedagogiek', *Vlaams Opvoedkundig Tijdschrift*, XXXII (1952) 280.

31. COLE, *op. cit.*, 155.

32. Cf. M. GONTARD, *Les écoles primaires de la France bourgeoise (1833-1875)* (Toulouse, z.j., Annales du Centre régional de documentation pédagogique de Toulouse) 47, 63-64, 67, 71-73.

33. Cf. A. GASPARD, 'Le Manifeste du Parti Communiste et le Catéchisme des Prolétaires de Victor Tedesco', *Socialisme*, VII (1960) 664-671; J. KUYPERS, 'Karl Marx' belgischer Freundeskreis (1845-48): einige Notizen aus belgischen Archiven', *International Review of Social History*, VII (1962) 446-458; IDEM, 'La contribution de Victor Tedesco à l'élaboration du Manifeste communiste de 1848', *Socialisme*, XI (1964) 73-82.

34. V. TEDESCO, *Catéchisme du prolétaire* (Luik, 1849) 7.

van 7 tot 14 jaar behoorden³⁵. Op die basis hadden in 1845 ongeveer 645.000 kinderen naar school moeten gaan, maar 218.000 deden dat niet, d.w.z. iets meer dan een derde³⁶. Dat verklaart natuurlijk in ruime mate het analfabetisme. Uit de volkstelling van 1866 kwam naar voren dat slechts 47,21% van de inwoners kon lezen en schrijven³⁷, althans naar hun eigen verklaring, waarbij het de vraag is hoever hun kunde in vele gevallen reikte. Het analfabetisme moet overigens niet alleen door volledig gebrek aan onderwijs worden verklaard, maar ook door het ongeregeld, kortstondig en vroeg afgebroken schoolgaan.

Nu heeft de wet van 1842 op het lager onderwijs juist de bedoeling gehad de onderwijsmogelijkheden te vergroten. Niet alleen moest elke gemeente over ten minste één school beschikken, maar deze diende ook voor de behoeftigen open te staan. Oprichting van scholen, bouw van betere lokalen, opleiding van degelijke leerkrachten, verhoging van de toelagen, het zou in de daaropvolgende jaren tot meer algemeen, frequenter en regelmatig schoolbezoek moeten bijdragen, maar wat veranderde dat aan de sociale omstandigheden? Bewindvoerders en politici, bijgevallen door onderwijsdeskundigen³⁸, namen nochtans het standpunt in dat men zich t.o.v. de ouders tot morele en materiële aanmoediging diende te beperken. 'L'instruction obligatoire et gratuite n'est ni dans nos mœurs, ni dans nos lois; il y a là, tout à la fois, une exagération des droits du Gouvernement et des besoins de la société': aldus Pieter de Decker³⁹, die daarmee de herhaalde pleidooien van Ducpétiaux afwees. Het vrijheidsregime van 1830 was inderdaad in het algemeen niet van aard om het nemen van dwangmaatregelen in de hand te werken, terwijl op het sociaal-economische vlak staatsinterventie tot bescherming van de arbeiders, kinderen inbegrepen, nog niet kon worden verwacht. Ter illustratie moge gelden de commissie die in 1843 officieel werd belast met een onderzoek naar en met het uitwerken van een wetsontwerp op kinderarbeid en fabrieksarbeid. Haar lijvig verslag, in augustus 1848 ingediend⁴⁰, wierp een scherp licht op de misstanden. De

35. De juistheid van die raming wordt betwist door L. SAUVEUR, *Statistique générale de l'instruction publique en Belgique, dressé d'après les documents officiels*, 2 dln. (Brussel, 1880-1888) I, LXXI vlg.

36. Het aantal inwoners bedroeg 4.298.562; in het lager onderwijs trof men 426.385 leerlingen aan: SAUVEUR, *op. cit.*, I, LXVI-LXVII.

37. *Ibid.*, xx; de cijfers per provincie xxvi.

38. Zie b.v. 'La propagation de l'instruction et de l'éducation n'est-elle pas un devoir sacré pour un chrétien?', *Journal des instituteurs*, III (1845) 40-48; 'De l'organisation de l'enseignement primaire en Belgique', *ibid.* (1850) 145-153, 165-177.

39. In zijn rapport over DUCPÉTIAUX' *Mémoire* uit 1850: *Bulletins de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, XVII, i (1850) 444. Betreffende DE DECKER zie de notitie door M. DE VROEDE in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, I (Brussel, 1964) kol. 385-392, en de aldaar aangegeven literatuur.

40. *Royaume de Belgique. Ministère de l'Intérieur. Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants*, 3 dln. (Brussel, 1846-1848).

commissie wilde arbeid voor kinderen beneden de 10 jaar verboden zien. Voor de leeftijd van 10 tot 14 jaar bepaalde ze de maximum-werkduur op 6,5 uur per dag, wat moest worden aangevuld met een halve dag schoolaanwezigheid. Het geheel van de maatregelen, door de commissie voorgesteld, lijkt óns zeer gematigd, maar ging te ver voor die tijd. Enig wetgevend gevolg heeft haar werk niet gehad.

In 1848-'49 geraakte de democratische beweging over haar hoogtepunt heen. Een aantal ideeën werd evenwel overgenomen door het radicale liberalisme, dat in de tweede helft van de jaren '50 het hoofd opstak. Het streefde vooral politieke doeleinden na⁴¹. Die tijd betekende ook de doorbraak van het economisch liberalisme, zoals het in zijn zuiverste vorm door de school van de 'economisten' werd uitgedragen⁴². Welnu, zowel 'economisten' als liberale progressisten verdedigden de leerplicht, wat met betrekking tot de eersten een eerder onverwacht verschijnsel mag heten.

Aan het eind van de jaren '50 nam de discussie over de leerplicht in omvang toe, overigens niet alleen in België. In Nederland kwam ze toen op gang⁴³. In Frankrijk had de reactionaire wet-Falloux uit 1850⁴⁴ het verder doordringen van de gedachte niet tegengehouden; in de loop van de jaren '60 zou ze verder haar weg vinden⁴⁵. Symptoom van internationale belangstelling en tevens stimulans tot bespreking van het probleem, was het internationaal liefdadigheidscongres dat in 1857 te Frankfort plaats had. De deelnemers spraken zich unaniem voor de wenselijkheid van leerplicht uit⁴⁶. In *L' Economiste belge, Journal des réformes économiques et administratives* sloot G. de Molinari⁴⁷, directeur en bezieler van het tijdschrift en secretaris van de Belgische 'Société d'économie politique', zich daarbij aan⁴⁸. In 1858 en '59 verschenen brochures en artikelen van N. Considérant⁴⁹, J. M. G.

41. Cf. A. ERBA, *L'esprit laïque en Belgique sous le gouvernement libéral doctrinaire (1857-1870) d'après les brochures politiques* (Leuven, 1967, Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique, fase. 43).

42. Cf. B. S. CHLEPNER, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique* (Brussel, 1956) 55-61; P. MICHOTTE, *Etudes sur les théories économiques qui dominèrent en Belgique de 1830 à 1886* (Leuven, 1904) 237-287.

43. Begonnen n.a.v. de onderwijswet uit 1857, verwijdde ze zich gedurende de jaren '60. Toen kwamen, zoals in België en Frankrijk, ook verenigingen tot stand die voor uitbreiding van het volksonderwijs, o.m. via leerplicht, ijverden.

44. Cf. GONTARD, *Les écoles primaires*, 109-116.

45. Cf. *ibid.*, 150, 163-166, 169-170.

46. Cf. *Congres international de bienfaisance de Francfort-sur-le Mein. Session de 1857*, 2 dln. (Brussel e.a., 1858) I, 17-18, 203-216, 319-321.

47. Cf. MICHOTTE, *op. cit.*, 238-261.

48. Cf. *De l'enseignement obligatoire. Discussion entre M. G. de Molinari et M. Frédéric Passy* (Parijs, 1859). Het is een bundeling van de artikelen die in december 1857 en gedurende 1858 in *L'Economiste* verschenen.

49. *De l'instruction gratuite et obligatoire* (Brussel-Leipzig, 1858). Nestor Considérant, 1824-1877, was leraar en advocaat.

Funck⁵⁰, E. de Laveleye⁵¹, J. J. Altmeyer⁵², V. Guibert⁵³ en G. Tiberghien⁵⁴, allen voorstanders van leerplicht⁵⁵. Onder invloed van laatstgenoemde werd vanuit Sint-Joost-ten-Node een petitie aan de Kamer gezonden, die de aanleiding was tot een eerste parlementaire discussie over het probleem, in januari 1859⁵⁶. Het bleek toen dat de Kamer vijf voorstanders van leerplicht telde. Katholieken én doctrinair⁵⁷ waren tegen.

In de loop van de jaren '60 werd de propaganda voortgezet, echter niet meer alleen door individuele geschriften⁵⁸ of tijdens congressen⁵⁹, maar ook door verenigingen. Op initiatief van 'Le Grand Oriënt de Belgique'⁶⁰ bestudeerden de loges het probleem. Het resultaat van hun werkzaamheden was een publikatie uit

50. *De l'enseignement primaire obligatoire en Belgique* (Brussel, 1858). J. M. G. Funck, 1822-1877, was advocaat, werd 1863 schepen van Onderwijs te Brussel en was volksvertegenwoordiger 1864-1877; cf. ERBA, *op. cit.*, 547-571.

51. *De l'enseignement obligatoire* (Brussel, 1859) E. L. V. de Laveleye (1822-1892) de bekende publicist, sedert 1863 hoogleraar te Luik.

52. *Quelques mots sur l'enseignement primaire obligatoire* (Brussel, 1859). J. J. Altmeyer (1804-1877) historicus, was professor aan de Universiteit te Brussel.

53. *De l'instruction primaire obligatoire au point de vue de l'hygiène et de la moralité des classes pauvres* (Leuven, 1859²). V. Guibert (1827-1866) was geneesheer te Leuven.

54. G. TIBERGHIE, 'De l'instruction obligatoire', *Revue trimestrielle*, VI, II, xxii (1859) 267-304; III, xxiii (1859) 239-259; IV, xxiv (1859) 304-340; VII, I, xxv (1860) 255-272. Zie ook IDEM, 'Over het verplichtend onderwijs', 1861. *Vlamingen, vooruit! Een jaarboekje voor het volk, uitgegeven door der Maatschappij: Vlamingen, vooruit*, II (Brussel, z.j.) 82-109. G. Tiberghien (1819-1901) filosoof, was professor aan de Universiteit te Brussel en sedert 1858 gemeenteraadslid te Sint-Joost-ten-Node.

55. Zie ook de korte stukjes van J. M. D[AUTZENBERG], 'Schooldwang of schoolpligt', *De Toekomst. Tydschrift voor onderwijzers*, I (1858) 65-68; L. DE RYCKER, 'Verplichtend onderwijs', *ibid.*, 240-242; IDEM, 'De schoolpligtigheid', *ibid.*, II (1859) 72-77.

56. *Annales parlementaires de Belgique. Session législative de 1858-1859. Chambre des Représentants*, 358-361, 363-367, 369-375, 377-383 (zittingen van 20, 21, 22, 24 en 25 januari 1859).

57. Behoudens V. David (Verviers), P. J. Grosfils (Verviers) en E. Vandenpeereboom (Gent), naast de Brusselse radicalen L. Defré en L. Goblet.

58. F. WILLEMS, 'Over het vraagstuk der leerplichtigheid', *De Toekomst. Maandschrift voor onderwijzers* (1865) 8-21, 97-106, 196-201, 227-239; ook afzonderlijk uitgegeven en in het Frans vertaald: *Lager onderwijs. Leerplichtigheid en andere middelen ter uitbreiding en verbetering des volksonderichts* (Brussel, 1865); *Des moyens d'étendre l'enseignement primaire* (Antwerpen, 1865); E. DE LAVELEYE, 'De l'instruction du peuple aux dix-neuvième siècle. III. L'instruction obligatoire et les moyens d'application', *Revue des deux mondes*, XXXVI, 2de r., lxii (1866) 977-1012; A. ADNET, *L'instruction du peuple. Le mal et le remède* (Brussel, 1866).

59. Met name in september 1862, in de tweede sectie van het eerste, te Brussel gehouden congres van de 'Association internationale pour le progrès des sciences sociales'; weergave van de discussie, en rapport van P. VAN HUMBEEK, in *Annales de l'Association internationale pour le progrès des sciences sociales. Première session. Congrès de Bruxelles* (Brussel, Leipzig, Parijs, 1863) 245-303, 67-72.

60. De respectieve loges kregen in januari 1859 van het Groot-Oosten een vierdubbele opgave: 1° Dire ce que l'on entend par enseignement obligatoire; 2° Fixer le programme de cet enseignement; 3° Déterminer les moyens coercitifs pour assurer l'exécution de la mesure; 4° Formuler un projet de loi'.

1863, die de formulering bevat van een wetsvoorstel dat leerplicht invoert⁶¹. In december 1864 stichtten Brusselse jonge liberalen de 'Ligue de l'enseignement', die zich o.m. met alle macht zou inzetten voor de herziening van de wet van 1842⁶². Nadat Karel Buls⁶³ contact had opgenomen met Pierre Tempels, de bekende auteur van het in 1865 verschenen werk *L'instruction du peuple*⁶⁴, kwam de leerplicht in het programma van de 'Ligue' naar voren. Tussen 1865 en 1872 werkte de Algemene Raad van de vereniging aan een breed project tot reorganisatie van het volksonderwijs. Via de afdelingen en door middel van het *Bulletin* orchestreerde hij tevens een leerplichtcampagne. Deze culmineerde rondom het wetsvoorstel dat in november 1870 door de radicale liberaal Funck werd ingediend⁶⁵.

De leerplicht had intussen in het land reeds heel wat aanhangers gevonden, wat ook bleek uit petitie's die bij de Kamer werden ingezonden⁶⁶, evenals uit discussies in de provincieraden van Henegouwen, Brabant en Luik⁶⁷. Namens de centrale afdeling bracht Mgr. D. de Haerne⁶⁸ in januari 1872 een lijvig verslag uit, dat tot verwerping van het voorstel strekte⁶⁹. De Kamer besloot inderdaad niet tot dis-

61. *Mémoires des loges belges sur l'instruction obligatoire et projet de loi, 1860* (Brussel, Leipzig, 1863). Daarin treft men de vertogen aan van de loges uit Aalst, Antwerpen, Luik, Leuven, Namen, Verviers en Brussel (les vrais amis philanthropes). Het door laatstgenoemde geformuleerde wetsvoorstel werd door het Groot-Oosten aangenomen.

62. Haar activiteit valt uiteraard het best te volgen in haar *Bulletins*, verschenen sedert 1865. Een overzicht vindt men in *La lutte en faveur de l'enseignement public* (1906, Ligue de l'enseignement, Documents, no. 1); N. SMELTEN, *75 Années, 1864-1939. Discours prononcé en assemblée générale du 28 janvier 1940* (Brussel, 1940, Ligue de l'enseignement, Documents, no. 113).

63. Cf. M. MARTENS, *Charles Buls. Ses papiers conservés aux Archives de la ville* (Brussel, 1958); A. SLUYS, *Charles Buls et la Ligue de l'Enseignement (1864-1914)* (Brussel, 1922, Ligue de l'enseignement, Documents, no. 43).

64. Cf. A. SLUYS, *La vie et les oeuvres de Pierre Tempels, auditeur général, président d'honneur de la Ligue de l'enseignement* (Brussel, 1924, Ligue de l'enseignement, Documents, no. 52); S. DE COSTER, 'Pierre Tempels et le développement de l'enseignement public en Belgique', *Revue belge de psychologie et de pédagogie*, XXI (1959) LXXXV, 9-20.

65. Cf. *Annales parlementaires, Chambre, 1870-1871*, 141-142 (tekst) en 151-153 (toelichting). Het voorstel werd ingediend toen de liberalen sedert enkele maanden niet meer aan het bewind waren. Volgens *De Toekomst* (1870) 560, had het dan ook 'al den schijn van een louter oppositiemiddel', CH. WOESTE, 'L'instruction obligatoire en Belgique', *Revue générale*, VIII, n.r., iii (1872) 7, betoogde dat Funck het initiatief had genomen onder invloed van de weerslag van de Pruisische overwinningen op Oostenrijk en Frankrijk; men schreef die, met Bismarck, o.m. aan de leerplicht toe. Funck wees in zijn toelichting inderdaad op die omstandigheid. Om de katholieken voor zijn voorstel te winnen, schakelde hij anderdeels het godsdienstonderwijs niet uit: ERBA, *op. cit.*, 551-552.

66. Cf. *Documents parlementaires de Belgique, Session législative ordinaire de 1871-1872, Chambre des Représentants*, 97-99.

67. *CL Bulletins de la Ligue de l'enseignement*, VI(1870-1871)110-111 ;VII(1871-1872) 121-128.

68. Cf. T. SEVENS, *Mgr. De Haerne, huisprelaat van Zijne Heiligheid den Paus, gewezen lid van het Nationaal Congres, volksvertegenwoordiger, enz.* (Kortrijk, 1891).

69. [D.] DE HAERNE, *Rapport sur l'enseignement primaire obligatoire présenté, au nom de la section centrale, à la Chambre des représentants* (Brussel, 1872).

cussie over te gaan, maar dat gebeurde tegen de wil van 32 op de 49 liberale vertegenwoordigers⁷⁰, wat dus betekent dat, naast de radicalen, ook een aantal doctrinaireren voor de leerplicht reeds was gewonnen⁷¹. De katholieken aan hun kant bleven eensgezind afwijzend. Uit dat verschijnsel kan men afleiden dat de aangelegenheid een politieke kwestie was geworden. Dat wordt nog duidelijker wanneer men de argumenten van voor- en tegenstanders bekijkt⁷².

Voor de laatsten is leerplicht strijdig met de vrijheid van onderwijs. Neen, antwoorden de eersten, want het gaat niet om schoolplicht: het blijft het familiehoofd vrij een bepaalde school te kiezen. Toch niet, luidt de repliek, want in vele gemeenten bestaat slechts één school, een openbare. Overigens blijft leerplicht in elk geval een ontoelaatbare inbreuk op de macht van de ouders over hun kinderen. Integendeel, zeggen de voorstanders, de individuele vrijheid wordt door die van de medeburgers begrensd en tegenover de vrijheid van de vader staat het recht van het kind. In het belang van het kind en in dat van de maatschappij heeft de Staat het recht, de morele plicht van de ouders te sanctioneren. Dat ontkennen de tegenstanders. De vader spreekt voor het kind zolang het niet volwassen is. Ingrijpen van de Staat kan worden aanvaard wanneer de maatschappij in gevaar is, maar niet om de vooruitgang te dienen. Veralgemening van het onderwijs is wel zeer nuttig, maar niet volstrekt onontbeerlijk. - Maar we maken sinds 1842 juist relatief weinig vorderingen inzake de veralgemening van het onderwijs. Waar staan we in vergelijking met de leerplichtlanden? - Die vergelijking gaat niet op. In sommige landen heeft leerplicht niet het gewenste gevolg. In andere zijn de gunstige resultaten aan verschillende omstandigheden te danken, buiten de leerplicht. Overigens staan wij in sommige provinciën even ver⁷³. Men mag verwachten dat de algemene situatie geleidelijk zal verbeteren en dat het analfabetisme eerlang volledig zal worden uitgeroeid, maar dan zonder dwang, dwang die onze zeden helemaal niet past. Boven-

70. *Annales parlementaires, Chambre, 1871-1872*, 378 (zitting van 1 februari 1872).

71. Dat de aanwezige liberale Kamerleden in blok tegen het verdagen van de discussie stemden, betekent niet dat ze allen voorstanders waren van de leerplicht, maar dient voor een aantal onder hen als een uiting van oppositie tegen de katholieke regering te worden beschouwd.

72. Naast de vermelde parlementaire en congresdiscussies zie men, wat de voorstanders betreft, de geciteerde studies van DE MOLINARI, CONSIDÉRANT, FUNCK, DE LAVELEYE, ALTMEYER, GUIBERT, TIBERGHEN, WILLEMS, ADNET, TEMPELS en de *Mémoires des loges*, waaraan men toevoege: c. TIBERGHEN, *Enseignement et philosophie* (Brussel, 1873) 199-369: 'Etudes sur l'instruction obligatoire'. Voor het conservatieve standpunt zij verwezen naar de artikelen van PASSY, het geciteerde rapport van DE HAERNE en het vermelde artikel van WOESTE, *Revue générale* (1872) 5-23, 125-150; verder: *Considérations sur l'instruction obligatoire en Belgique* (Luik, 1858); P. DE HAULLEVILLE, *De l'enseignement primaire en Belgique* (Brussel, 1870); IDEM, 'Les derniers résultats de l'enseignement primaire en Belgique', *Revue générale*, XI, i, (1875) 32-56; [A. E.] GUILLAUME, *L'instruction primaire obligatoire ou examen critique du projet de loi présenté aux Chambres par M. Funck* (Brussel, 1871 of 1872) geen exemplaar gevonden; [D.] DE HAERNE, *Considérations sur l'enseignement obligatoire* (Leuven, 1875).

73. Dat gold vooral de provinciën Luxemburg en Namen, waar de situatie veruit de beste was.

dien valt er niet aan te denken leerplicht thans in te voeren, omdat de materiële mogelijkheden om de kinderen op te vangen in onvoldoende mate aanwezig zijn. - Laten we die mogelijkheden dan spoedig verruimen. Het invoeren van de leerplicht zal daartoe aansporen en de feitelijke situatie moet ook niet van vandaag op morgen compleet veranderen. In elk geval zal dwang nodig zijn met het oog op de arbeiders die geen besef hebben van de betekenis van het onderwijs. - Hoe zouden behoeftige arbeiders voor onderwijs kunnen betalen? - Natuurlijk niet, maar het onderwijs moet dan ook kosteloos zijn. - Men kan de arbeiders ook niet dwingen omdat ze de opbrengst van het werk van hun kinderen niet kunnen missen. - Is dat dan het middel om hun levensomstandigheden te verbeteren? Moet de armoede juist niet door het onderwijs worden bestreden, in plaats van door gebrek aan onderwijs te worden bestendigd? Wettelijke beperking van de kinderarbeid is dan ook noodzakelijk, in correlatie met de leerplicht. - Dat kan niet, want het is in strijd met de belangen van de industrie en met de beginselen van het economisch liberalisme. We geraken overigens op die manier op weg naar socialisme of communisme, want zullen de ouders dan niet het recht hebben van de Staat vergoeding te eisen voor het geleden verlies?

Ik heb niet het gehele gamma van argumenten weergegeven, maar wel de belangrijkste. Ze kwamen natuurlijk in wisselende vormen voor⁷⁴. Beide kampen hebben statistieken gebruikt zoals die in hun kraam te pas kwamen⁷⁵. Wat waren echter de wezenlijkste motieven?

Belangrijk was het feit dat de doctrinaire liberalen en de katholieken in de jaren '70 nog niet bereid waren tot een wettelijke arbeidsreglementering over te gaan. Dr. Vleminckx, een Brussels radicaal-liberaal Kamerlid⁷⁶, stelde in 1872 voor, arbeid in de mijnen te verbieden aan jongens beneden de veertien en meisjes beneden de vijftien jaar. Zelfs dat voorstel vond geen succes. Over het probleem van vrouwen- en kinderarbeid werd in het Parlement wel gediscussieerd, maar het uur van de tussenkomst had nog niet geslagen⁷⁷. Voor zover de leerplicht daarmee samenhang, kon ze bij de conservatieve politici niet in goede aarde vallen.

Er was echter meer dat vooral de katholieke oppositie helpt verklaren. De radicalen, de loges en de 'Ligue de l'enseignement' koppelden de idee van verplicht aan die van gelaïciseerd onderwijs. In het feit dat, onder het regime van 1842, het godsdienstonderwijs in de openbare school verplicht was, zagen zij een schending van de gewetensvrijheid, die volgens hen pas zou worden verzekerd wanneer de

74. Daarbij zij opgemerkt dat de voorstanders het onderling niet eens waren over de aard van de te voorziene sancties.

75. DE HAERNE, *Rapport*, viii, gaf zijn mening daaromtrent te kennen als volgt: 'il faut raisonner les statistiques'.

76. J.F. Vleminckx (1800-1876) geneesheer, bekleedde talrijke functies, pionier van de sociale geneeskunde in België, volksvertegenwoordiger sedert 1864.

77. Cf. BERTRAND, *op. cit.*, II, 316-322; CHLEPNER, *op. cit.*, 97-107.

godsdienst uit het opgelegde programma werd geweerd. De school zou aldus een laïciseringsmiddel worden, een instrument om de brede bevolkingslagen aan de invloed van de clerus te onttrekken. 'Libéraux belges! rendez l'enseignement primaire obligatoire, dégagez-le de toutes les entraves du culte ... et vous aurez sauvé le libéralisme!'⁷⁸. Hoe konden de katholieken iets voelen voor leerplicht in dergelijk perspectief? Een man als Woeste heeft dan ook scherp stelling genomen: liever niet naar school dan naar een instelling die het rationalisme zou aankweken! Maar ook iemand als Prosper de Haulleville⁷⁹, die toch wel vooruitstrevende denkbeelden had, kon zich omstreeks 1870 voor leerplicht niet warm maken. Het probleem zou er anders uitzien, zo betoogde hij, indien de leerplicht-promotoren niet tevens de tegenstanders waren van het godsdienstonderwijs⁸⁰. Symptomatisch was het, dat ook Ducpétiaux in het midden van de jaren '60 reeds hetzelfde geluid liet horen en zijn vroegere stellingname niet bevestigde⁸¹.

Nu is de liberaal-katholieke antithese gedurende de jaren '70 verscherpt i.p.v. verzwakt. In de Liberale Partij groepeerde men zich rond het antiklerikalisme, waarbij het radicale antikatholicisme doorslaggevend werd. De herziening van het regime van het lager onderwijs stond voor de deur.

Reeds bij de samenstelling van het liberale kabinet van 1878 kwam een voorontwerp van wet op de leerplicht ter tafel⁸². Heeft men nog gearzeld met het oog op de onvoldoende materiële mogelijkheden die het bestaande lagere-schoolwezen bood⁸³, of woog het verzet van Frère-Orban voorlopig nog te sterk door⁸⁴? In elk geval ging men bij de verwezenlijking van het radicale programma inzake lager onderwijs in twee fasen te werk. De eerste was de wet-Van Humbeeck, uit 1879. Vervolgens, maar slechts op 3 juli 1883, in volle schoolstrijd, heeft de regering het wetsontwerp op de leerplicht bij de Kamer ingediend. Men kon, naar verluidt⁸⁵, niet langer wachten omdat recente cijfers een treurige situatie scherp hadden belicht: het land telde nog 30% analfabeten; een goede 15% van de dienstplichtigen

78. FUNCK. *op. cit.*, 19.

79. Cf. BARON DE HAULLEVILLE, *Un gentilhomme de lettres, Prosper de Haulleville* (Leuven z.j.).

80. DE HAULLEVILLE, *De l'enseignement*, 262; *Les derniers résultats*, 48.

81. Cf. E. DUCPÉTIAUX, *Le prêtre hors de l'école* (Brussel-Parijs, 1865) 68-69.

82. Luidens het 'Exposé des motifs' van het wetsontwerp uit 1883, in *Documents parlementaires, Chambre, 1882-1883*, 297.

83. Daarop wezen o.m. T. Z. JORISSENS, 'De schoolplicht', *De Toekomst*, V, iii (1879) 145-148, en D. P. LAUWERS, 'De schoolplicht', *ibid*, V, iv (1880) 385-388.

84. Dat verzet was nog in 1881 niet verminderd; op 12 juli van dat jaar verklaarde Frère-Orban: 'La schlague n'a pas mes sympathies'. In 1883 meende hij de radicale eis niet langer te kunnen weerstaan: CH. WOESTE, *Vingt ans de polémique*, 2 dln. (Brussel-Parijs, 1885) I, 252; H, 78.

85. Cf. het rapport van de centrale afdeling van de Kamer, opgesteld door A. WAGENER, *Documents parlementaires, Chambre, 1883-1884*, 268-282.

van de klasse 1882 kon lezen noch schrijven; op 1000 inwoners telde men 126 leerlingen in het lager onderwijs, tegen - als hoogste cijfers in Europa - 157 in Zwitserland, 159 in Pruisen. Aan de andere kant heette het moment ook geschikt, juist dank zij de schoolstrijd. Die had inderdaad tot een aanzienlijke stijging van het aantal leerlingen en scholen geleid.

Het wetsontwerp⁸⁶ voerde algemene leerplicht in voor kinderen van zes tot twaalf jaar en verbood voor die leeftijdsgroep alle arbeid in mijnen, fabrieken en andere industriële werkplaatsen. Het stippelde sancties uit niet alleen t.o.v. onwillige ouders, maar ook t.o.v. ondernemers. Als onderwijsprogramma stelde het verplicht wat was bepaald in de wet van 1879, waarvan het een complement vormde. Dat ontwerp kreeg in de Kamerafdelingen een behoorlijke meerderheid⁸⁷ en het rapport van de centrale afdeling, ingediend op 25 maart 1884, was dan ook gunstig; men wilde overigens nog verder gaan dan de minister⁸⁸. A. Wagener⁸⁹, de verslaggever, betoogde dat leerplicht een programmapunt was geworden van de overgrote meerderheid in de Liberale Partij. Inderdaad. En wat kon de invoering dan nog beletten? - Bij de verkiezingen van 10 juni 1884 leden de liberalen een geweldige nederlaag⁹⁰, die niet alleen het kabinet ten val bracht, maar die het liberalisme als machtsfactor voor vele jaren achteruitsloeg. De partij werd overigens door haar linkervleugel ontwricht.

Hoe kon de leerplicht nog een kans maken, waar de katholieken hun standpunt handhaafden? Dat de gedachte uiteindelijk toch is doorgebroken, valt niet te verklaren buiten de opkomst van nieuwe krachten: het socialisme en de christendemocratie.

Over Agathon de Potter⁹¹ en Cesar de Paepe⁹² loopt, inzake leerplicht, een

86. De tekst *ibid.*, 1882-1883, 298-299.

87. Eén afdeling sprak zich, met 6 tegen 4 stemmen, tegen het ontwerp uit. In vier andere was de meerderheid vóór, met in totaal 42 stemmen tegen 21, bij 2 onthoudingen. Ook de zesde sectie leverde een meerderheid op, maar het aantal deelnemers aan de stemming is er niet bekend.

88. De centrale afdeling was van mening dat alleen een materiële aanwezigheid op school, gedurende zes jaar, niet voldoende garanties bood inzake de verworven kennis en de bereikte opvoedingsresultaten. Om die te testen wenste zij een examen in te voeren, volgens een eenvormig systeem. Wie daarin niet slaagde, zou tot zijn volle 13de jaar naar school moeten gaan. De regering kon zich daar niet mee verenigen, maar de afdeling handhaafde haar standpunt. Cf. *Documents parlementaires, Chambre, 1883-1884*, 274-279. Vergelijk de stellingname van CH. BULS (die in de centrale afdeling zetelde), 'Le projet de loi sur l'instruction obligatoire', *Revue de Belgique*, XV, XLV (1883) 333-340.

89. 1829-1896, filoloog, professor aan de Universiteit te Gent, schepen van Onderwijs aldaar, volksvertegenwoordiger 1882-1886.

90. Zie T. LUYKX, *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot heden* (Amsterdam-Brussel 1969²) 179-180.

91. Een biografie van deze zoon van Louis de Potter, het bekende lid van het Voorlopig Bewind, ontbreekt.

92. Cf. L. BERTRAND, *César De Paepe. Sa vie. Son oeuvre* (Brussel, 1909); M. TOUGOUCHEY, 'César De Paepe et l'Association Internationale des Travailleurs', *Education et Socialisme*,

draad die het sociale progressisme en het utopische socialisme van vóór 1848 met de Belgische Werkliedenpartij verbindt. In 1866 publiceerde De Potter zijn boek *De l'instruction obligatoire comme remède aux maux sociaux*⁹³. Daarin klaagde hij de materiële en morele verslaving aan van de niets-bezittenden. Welke wegen konden leiden naar de uitroeiing van het pauperisme en de vestiging van een egalitaire maatschappij? Aan de ene kant het collectieve bezit van de grond en van de overige rijkdommen; aan de andere kant een van overheidswege georganiseerd en verplicht onderwijs, dat elk individu alle mogelijkheden tot ontplooiing zou bieden. Ook volgens De Paepe moest het onderwijs in de socialistische Staat van overheidswege worden georganiseerd, als een openbare dienst ten bate van het algemeen welzijn⁹⁴. De Potter heeft op De Paepe invloed uitgeoefend⁹⁵ en men kent het aandeel dat deze laatste heeft gehad in de eerste Internationale⁹⁶ alsmede in de pogingen tot organisatie van de socialistische krachten in België. Tijdens het Brusselse congres van de Internationale (1868) kwam inzake leerplicht nog verschil van mening tot uiting⁹⁷. Het door De Paepe geredigeerde manifest van de Brabantse Socialistische Partij, in 1877 opgericht, eiste verplicht, kosteloos en geïnciseerd lager onderwijs⁹⁸. Dat deden evenzeer de 'Union démocratique' uit 1882 en de in 1885 tot stand gekomen Belgische Werkliedenpartij; het programma van Quaregnon (1894) ging er niet aan voorbij⁹⁹. Van zodra de partij in het parlement vertegenwoordigd was, hebben haar afgevaardigden, E. Vandervelde vooraan¹⁰⁰, de kwestie herhaaldelijk ter sprake gebracht.

'Le pain de Pintelligence, l'instruction, est aussi nécessaire que le pain du corps',

LXIX (nov.-dec. 1957) 190-201; L. DELSINNE, 'César De Paepe', *Biographie nationale*, XXX, kol. 647-653; M. OUKHOW, 'Cesar De Paepe en de groei van het sociale bewustzijn in België', *Socialistische Standpunten*, IX (1962) 76-90; J. KUYPERS, 'Cesar De Paepe (1842-1890) of de Nederlandse gezindheid van een internationalist', *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, XVIII (1965) 150-181.

93. *Mémoire soumis à l'examen de l'Académie royale de Belgique avec les rapports de MM. Edouard Ducpétiaux et Paul Devaux et leur réfutation* (Parijs, 1866).

94. R. VANDER GUCHT, *La pensée socialiste de César De Paepe à Emile Vandervelde* (Brussel, 1961, *Etudes sociales*, XL) 8-10.

95. Cf. S. VERVAECK, 'Brieven van Cesar De Paepe aan Agathon De Potter', *Socialistische Standpunten*, XVI (1969) 116-120, 184-189. Beiden stonden onder invloed van J. G. de Colins.

96. Wat de eerste Internationale in België betreft, cf. J. DHONDT, 'De socialistische beweging 1856-1875', *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*, VIII (Antwerpen z.j.) 227-246; J. DHONDT en C. OUKHOW, 'La première Internationale en Belgique', *La première Internationale. L'institution. L'implantation. Le rayonnement* (Parijs, 1968) 151-165. Voor Antwerpen aan te vullen met K. VAN ISACKER, *De Internationale te Antwerpen, 1867-1877* (Antwerpen, 1964).

97. Cf. 'Troisième congres de l'Association internationale des travailleurs', *Bulletins de la Ligue de l'enseignement*, IV (1868-1869) 55-62.

98. BERTRAND, *Histoire*, II, 308.

99. *Ibid.*, 357; L. BERTRAND, *Le Parti Ouvrier Belge et son programme* (Brussel, 2de uitg., z.j.) 41; VANDER GUCHT, *op. cit.*, 31.

100. Zie o.m. *Annales parlementaires, Chambre, 1898-1899*, 1241; *1900-1901*, 1864-1869.

aldus de socialistische voorman Louis Bertrand¹⁰¹. Leerplicht was een hulpmiddel tot oplossing van de sociale kwestie, een hefboom tot intellectuele en morele hervorming van de maatschappij, een instrument van de arbeidersemancipatie. De socialisten zagen ze uiteraard in relatie met een wettelijke beperking van de kinderarbeid. Het onderwijs, waarvan ze de veralgemening zeer op prijs stelden¹⁰², moest volgens hen in een laïcistische school worden gegeven. In dat opzicht hadden ze dus dezelfde visie als de liberale progressisten, of de liberalen in het algemeen¹⁰³.

De versterking van de laïciserende tendens was vanzelfsprekend niet van aard om de katholieken tegenover de leerplicht gunstiger te stemmen. Ook binnen de katholieke gelederen heeft zich evenwel een ontwikkeling voorgedaan die uiteindelijk de dijken zou doorspoelen. Ze houdt rechtstreeks verband met de opkomst van de christen-democratie.

In de jaren '90 waren de christen-democraten betreffende leerplicht nog niet eensgezind. Wel diende priester Daens in 1897 een wetsvoorstel in¹⁰⁴, overigens zonder enig gevolg, terwijl twee jaar later Henry Carton de Wiart en Jules Renkin, van de groep 'La Justice Sociale'¹⁰⁵, zich er voor uitspraken¹⁰⁶. Te Luik bleven de me-

101. BERTRAND, *Parti Ouvrier*, 42.

102. Dat betrof de nagestreefde morele hervorming van de maatschappij in 't algemeen (cf. VANDER GUCHT, *op. cit.*, 30-33), maar ook de ontwikkeling van de socialistische beweging zelf. De organisatie van de arbeidersklasse vereiste mensen die konden lezen en schrijven: L. BERTRAND, *L'ouvrier belge depuis un siècle* (Brussel, 1924) 354. Typografen hebben dan ook vaak een rol van betekenis gespeeld, overigens evenzeer in de christen-democratische als in de socialistische arbeidersbeweging; voorbeelden in BERTRAND, *Histoire*, II, 363, en M. HENSMANS, *Les origines de la démocratie chrétienne en Belgique* (Brussel, z.j.) 145. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog kon men in de B.W.P. zgn. 'manuels' en 'intellectuels' onderscheiden. 'Les 'manuels' ont conscience de la supériorité morale qui les écrase et se laissent aller parfois à des actes d'hostilité jalouse. Ils se font gloire d'appartenir à la mine ou à l'atelier, et, dans leur orgueil proclamer qu'ils ne sa vent pas l'orthographe, on sent percer d'amères rancunes': H. CHARRIAULT, *La Belgique moderne, une terre d'expériences* (Parijs, 1910) 247. De bekommernis van de B.W.P. voor de intellectuele, esthetische en morele emancipatie van de arbeiders bleek uit talrijke initiatieven in de schoot van de partij.

103. Zoals bekend, kwam in 1887 een eigen Progressistische Partij tot stand. De leerplicht stond in haar programma, zoals in de jaren '90 ook in dat van de Liberale Partij. In 1900 had de hereniging van de liberalen plaats. Ook in hun programmaverklaring van 21 december 1900 was de leerplicht opgenomen: CH. WOESTE, *A travers dix années, 1885-1894. Etudes politiques, études sociales, mélanges historiques et littéraires*, 2 dln. (Brussel, 1895), I, 342; BERTRAND, *Histoire*, II, 512, 518.

104. Toelichting en tekst van het voorstel in *Documents parlementaires, Chambre, 1896-1897*, 213-214. Betreffende Daens en de afgescheurde christen-democraten, cf. K. VAN ISACKER, *Het daensisme. De teleurgang van een onafhankelijke, christelijke arbeidersbeweging in Vlaanderen, 1893-1914* (Antwerpen, 1959); L. WILS, *Het daensisme, de opstand van het Zuidvlaamse platteland* (Leuven, 1969, Keurreeks van het Davidsfonds, CX).

105. Cf. G. HOYOIS, *Henry Carton de Wiart et le groupe de 'La Justice Sociale'* (Parijs-Kortrijk, 1931, coll. 'Nos grands hommes politiques').

106. Cf. *Annales parlementaires, Chambre, 1898-1899*, 1194, 1204 (zitting van 10 mei 1899). Wat Carton de Wiart betreft, zie ook *ibid*, 1900-1901, 1932-1933 (zitting van 12 juli 1901).

ningen echter tot 1901 verdeeld¹⁰⁷. In het Gentse vroegen de antisocialisten uitbreiding van de onderwijsmogelijkheden en arbeidsverbod voor de kinderen tot 14 jaar, wat niet noodzakelijk op leerplicht neerkwam¹⁰⁸. Waar het alle christendemocraten echter van de aanvang af om te doen viel, was een gelijkmatige verdeling van de overheidssubsidies over alle lagere scholen.

Wat was de situatie¹⁰⁹? De wet van 1884, reactie tegen die van '79, stond de gemeenten toe vrije scholen aan te nemen en te subsidiëren, maar liet de vrije aanneembare scholen in de wind staan. Daarin bracht de wet van 1895 verandering. Waar de staatstoelagen voortaan over gemeentelijke, aangenomen én aanneembare scholen werden verdeeld, werd gelijkheid echter niet bereikt wat betreft de toelagen van provinciën en gemeenten. Antiklerikale gemeentebesturen weigerden stelselmatig de vrije scholen aan te nemen, zodat die geen gemeentelijke toelagen kregen. Bovendien bleven de aanneembare scholen achtergesteld, omdat ze vanwege de Staat niet dezelfde toelagen ontvingen als de gemeentelijke of de aangenomen instellingen. De feitelijke ongelijkheid betekende een ernstige handicap. De christendemocraten brachten op de wet van 1895 dan ook spoedig kritiek uit. Voor de arbeiders diende een volledig vrije schoolkeuze te worden verzekerd. Onbemiddelde katholieken mochten niet feitelijk verplicht worden hun kinderen naar neutrale scholen te zenden. Op de congressen van de Belgische Volksbond klonk sedert 1896 geregeld de eis tot gelijke subsidiëring. Daaraan werd dan na 1901 de leerplicht verbonden. Voor de christendemocraten kwam het vooral aan op het regime waaronder die zou worden ingevoerd¹¹⁰.

Dat algemene leerplicht noodzakelijk was, bleek voor hen uit de tekorten van het vrijheidsregime¹¹¹. Inderdaad, in 1903 kon 10,68% van de voor de loting opgeroepen jongelui, naar eigen verklaring, niet eens lezen. In de drie provinciën die tezamen vrijwel de helft van de totale bevolking bevatten, nl. West-Vlaanderen, Henegouwen en Oost-Vlaanderen, bedroeg het percentage respectievelijk 12,57,

107. Cf. P. GERIN, *Catholiques liégeois et question sociale (1833-1914)* (z.p., 1959) 172, 274-275. De 'sociale katholieken' aan hun kant bleven ook na 1901 tegen de leerplicht gekant; *ibid.*, 337.

108. Cf. A. VERHAEGEN, *Vingt-cinq années d'action sociale* (Brussel, 1911) 36, 83, 192, 211, 216; G. EYLENBOSCH, *1884-1934. Vijftig jaar sociale, politieke, katholieke actie* (z.p.z.j.) 18,46. In 1909 kwam de leerplicht ook voor in het programma van de Gentse democraten: VERHAEGEN, *op. cit.*, 217.

109. Voor wat volgt, cf. MOYERSOEN, *op. cit.*, 92-93, 98; J. BARTELOUS, 'Trente années de législation scolaire (1884-1914)', *La Revue nouvelle*, VII, xiii (1951) 18-24; CH. WOESTE, *A travers dix années*, I, 134-153; IDEM, *Echos des luttes contemporaines (1895-1905)*, 2 dln. (Brussel, 1906) I, 158-208.

110. Voor het christen-democratische standpunt en de congressen van de Belgische Volksbond, cf. VERHAEGEN, *op. cit.*, 215-217, 306; G. EYLENBOSCH, *La Ligue démocratique belge. Notice. 1891-1920* (z.p., z.j.) 27-29, 39, 45, 55; A. VERHAEGEN, *Les élections de 1898* (Leuven, 1898) 24; IDEM, 'A propos du programme ouvrier des catholiques', *Quinze années de gouvernement* (Brussel, 1900) 10.

111. Zie b.v. de memorie van toelichting van het wetsvoorstel-Daens, *Documents parlementaires, Chambre, 1896-1897*, 213.

13,83 en 17,39¹¹². In 1900 trof men in het onderwijs niet meer dan 75% aan van de kinderen tussen 6 en 14 jaar. En wat betekende schoolgaan? Hoe ongeregeld was het niet in vele gevallen? Hoe groot nog steeds het verschil tussen zomer- en winterseizoen? Slechts ca. 15% van de kinderen ging zes jaar naar school, ca. 35% vier jaar, de helft van het totaal minder dan vier jaar¹¹³. Het ligt voor de hand dat hoofdzakelijk kinderen uit arbeidersgezinnen te weinig, of helemaal geen onderwijs ontvingen. De wet van 13 december 1889 had weliswaar kinderarbeid beneden de leeftijd van 12 jaar verboden, maar zij betrof alleen industriële ondernemingen, en dan nog lang niet alle. In kleine en middelgrote bedrijven werd ze bovendien vaak niet, en meestal slecht toegepast¹¹⁴.

De omstandigheden en de christen-democratie ten spijt, bleken de conservatieve katholieken, Woeste vooraan, omstreeks 1900 voor de leerplicht nog niet te vinden¹¹⁵. Men haalde de oude argumenten nog steeds te voorschijn¹¹⁶. Zij die het principe zelf dan toch aanvaardden, of niet meer op de oude basis discussieerden, voerden aan dat men geen wapen moest smeden dat wel eens tegen hen kon worden gebruikt. Bij een wisseling van de parlementaire meerderheid zouden de tegenstanders de subsidiëring van de vrije scholen kunnen afschaffen en dan werden de katholieken in talrijke gemeenten wettelijk verplicht hun kinderen naar de gelaïciseerde openbare school te zenden¹¹⁷.

Het heeft geduurd tot 1909 alvorens het christen-democratische standpunt het haalde. Dat gebeurde op het katholieke congres te Mechelen, in september van dat jaar¹¹⁸. Van toen af bestond niet alleen meer in het land, maar ook in het parlement een meerderheid voor de leerplicht¹¹⁹, die, naar de woorden van Woeste, door sommige conservatieven weliswaar alleen werd aanvaard 'grâce à la lassitude générale et faute de mieux'¹²⁰. 'Lassitude générale'? Het bleek niet meer mogelijk

112. G. HERLANT, 'Protection de l'enfance et instruction obligatoire', *Revue de l'Université de Bruxelles*, X (1904-1905) 609.

113. Cf. *ibid.*, 610-613.

114. Cf. *ibid.*, 583-597; BERTRAND, *Histoire*, II, 595.

115. Tegengestelde katholieke standpunten vindt men o.m. uiteengezet in de *Annales parlementaires, Sénat, 1905-1906*, 297-298 (Keesen), 310 (Orban de Xivry), 447-449 (Keesen) en 458-459 (De Trooz).

116. Zie b.v. M. DAMOISEAUX, 'L'instruction obligatoire. Etude de philosophie morale et sociale', *Revue sociale catholique*, XI (1906-1907) 264-279.

117. CH. WOESTE, 'Les élections de 1906 et la situation parlementaire' *La Revue générale*, XLII, lxxxiv (1906) 502-503; L. DELPLACE, *L'Etat hors de l'école* (Gent, 1907) 50.

118. VERHAEGEN, *Vingt-cinq années*, 217-218, 255-256; M. DEFOURNY, 'Les élections du 22 mai 1910 et le congres national des œuvres catholiques des 23-26 septembre 1909', *Revue sociale catholique*, XIV (1909-1910) 310-313; MOYERSOEN, *op. cit.*, 98.

119. M. DEFOURNY, 'Le programme du parti catholique', *Revue sociale catholique*, XIII (1908-1909) 264; A. OLIVIERS, 'Le régime scolaire en Belgique et ailleurs', *ibid.*, XV (1910-1911) 307. Ook de clerus was voor de leerplicht gewonnen: Chanoine TEMMERMAN, *La loi scolaire du 19 mai 1914 expliquée et commentée* (Leuven, 1914) 3.

120. CH. WOESTE, *Mémoires pour servir à l'histoire contemporaine de la Belgique*, 3 dln.

de 'jeune droite' verder tegen te houden. Sedert 1907 zetelden christen-democraten in de regering. De Belgische Volksbond was iets anders geworden dan 'la petite troupe de personnalités ambitieuses que l'intérêt bien entendu des catholiques commandait de tenir à l'écart', woorden die vanwege Arthur Verhaegen¹²¹ een onverholen kritiek betekenden op de politiek die Woeste altijd had gevolgd¹²². De conservatieve leider hield echter nog wat in zijn mars.

Op 14 maart 1911 maakte minister Schollaert een wetsontwerp bij het Parlement aanhangig¹²³. Het omvatte algemene leerplicht tot 14 jaar, oprichting van de vierde graad en gelijkmatige verdeling van de overheidssubsidies over *alle* lagere scholen, op basis van het aantal leerlingen. De ouders zouden elk jaar een schoolbon ontvangen, die ze zouden overmaken aan het bestuur van de instelling die ze voor hun kinderen verkozen. De bons maakten dus a.h.w. het schoolgeld uit. Ze gaven de schoolbesturen recht op toelagen, voor zes tiende vanwege de Staat, één vanwege de provincie en drie vanwege de gemeenten. Deze laatste werden dus verplicht ook de aanneembare scholen te subsidiëren. Staatscontrole op die scholen was nochtans niet voorzien. Ook viel een felle jacht op leerlingen te vrezen.

De oppositie kwam, vanzelfsprekend, tegen dat ontwerp in het geweer. Liberalen en socialisten sloten samen, op basis van een gemeenschappelijk strijdprogramma¹²⁴. Meetings, betogingen en parlementaire obstructie deden de gemoederen hoog opblazen¹²⁵. Daartegenover vormden de katholieken niet een stevig blok. De christen-democraten, die hun desiderata vervuld zagen, voerden een enthousiaste propaganda voor het ontwerp¹²⁶, maar alle conservatieven sloten zich daar niet bij aan. Toen in de Kamer puntje bij paaltje kwam, sprak Woeste

(Brussel, 1927-1937) II, 443. Woeste zelf publiceerde vlak na het Mechelse congres een artikel waarin hij andermaal wees op de gevaren die aan de realisatie van het christen-democratische programma verbonden bleven, maar hij zette het sein toch op groen, zij het met tegenzin: 'Vieille droite et jeune droite', *La Revue générale*, XLV, xc (1909) 493-511.

121. *Vingt-cinq années*, 335.

122. Cf. zijn *Mémoires*, II, 234-235, 387, 446, evenals het in de voorlaatste noot vermelde artikel.

123. *Documents parlementaires, Chambre, 1910-1911*, 411-416.

124. MOYERSOEN, *op. cit.*, 100; LUYKX, *op. cit.*, 248.

125. Zie o.m. *Bulletin de la Ligue de l'enseignement*, XLVII, ii (mei-juni 1911) 59-18; *Pourquoi il faut rejeter le projet de loi scolaire du Gouvernement* (Brussel, 1911, Ligue de l'enseignement, Documents, no. 20); *Notes relatives au projet de loi scolaire déposé par le Gouvernement* (Brussel, 1911, idem, no. 21); A. BUYL, *Pillage des deniers publics au profit des couvents. Exposé des conséquences financières du projet scolaire du Gouvernement* (Brussel, 1911, idem, no. 22); *Note sur le projet de loi scolaire amendé par le projet du Gouvernement déposé en séance de la Chambre du vendredi 12 mai 1911* (Brussel, 1911, idem, no. 23); *La droite et le projet scolaire* (Brussel, 1911, idem, no. 25); *Le meeting du Cirque, 31 mai 1911* (Brussel, 1911, idem, no. 28).

126. HENSMANS, *op. cit.*, xv; MOYERSOEN, *op. cit.*, 99-100; EYLENBOSCH, *La Ligue*, 58. Zie de propagandabrochures *Le projet de loi scolaire. Ce que tout père de famille doit savoir* (Brussel, 1911) toegeschreven aan C. VAN OVERBERGH; *Le projet scolaire et la constitution. Ce que tout citoyen belge doit savoir* (Brussel, 1911).

zich negatief uit. Van de aanvang af had hij overigens in het ontwerp 'beaucoup de choses critiquables' gevonden. Terwille van de toenmalige politieke constellatie zag hij er een ongelukkige maatregel in, en hij nam het Schollaert kwalijk dat die niettemin had willen doorzetten¹²⁷. Zijn verzet had niet alleen de mislukking van het ontwerp maar ook de val van het kabinet tot gevolg, tot ontstemming overigens van het grootste gedeelte der katholieken¹²⁸.

In de regering-de Broqueville zouden de christen-democraten echter de toon aangeven¹²⁹. De verkiezingen van 1912¹³⁰, waarvan de oppositie zeer veel verwachtte en die in het teken stonden van de schoolkwestie, verstevigden de katholieke meerderheid in het Parlement, zodat men kon doorzetten. De christen-democratische beginselen¹³¹ werden gehandhaafd, maar de toepassingsmodaliteiten gewijzigd¹³². Het wetsontwerp-Poulet¹³³ liet de schoolbon vallen en legde de gemeenten niet de verplichting op tot subsidiëring van de vrije scholen. De rijkssubsidies werden daarentegen verhoogd. Woeste zelf was nu voor leerplicht ook wel te vinden: '... depuis un certain nombre d'années, la foi dans l'efficacité souveraine de la seule liberté a baissé, et, sous l'influence de ce courant nouveau, l'obligation scolaire a fait des recrues ou a amorti bien des oppositions. Dans ces circonstances, les idées de transaction ont prévalu. Les adversaires de l'instruction obligatoire consentent en tres grande majorité à la concéder à ses partisans anciens; mais ils la subordonnent à deux conditions: la première, c'est que la contrainte ne soit pas rendue vexatoire par des sanctions excessives, la seconde, c'est que les droits des consciences soient pleinement sauvegardés'¹³⁴. De wet van 19 mei 1914 vervulde beide voorwaarden. Anderdeels vond ze haar complement in die van 24 mei daaropvolgend, die tewerkstelling van kinderen beneden de veertien jaar in gelijk welke onderneming verbood¹³⁵.

127. WOESTE heeft zijn houding uitvoerig toegelicht in zijn *Mémoires*, II, 376-387; het citaat aldaar, 378. Zie ook H. CARTON DE WIART, *Souvenirs politiques (1878-1918)* (Brugge, 1948) 164-166.

128. Cf. MOYERSOEN, *op. cit.*, 100-101.

129. HENSMANS, *op. cit.*, 29.

130. Cf. MOYERSOEN, *op. cit.*, 114-115; WOESTE, *Mémoires*, II, 403; LUYKX, *op. cit.*, 249-250.

131. O.m. nog toegelicht door P. VERHAEGEN, *Nos griefs en matière scolaire. Comment y remédier* (Leuven, 1912). Als artikel verschenen in de *Revue sociale catholique*, XVII (1912-1913) 1-27.

132. Cf. MOYERSOEN, *op. cit.*, 119-130. Reeds in de regeringsverklaring had de Broqueville een ontwerp als dat van Schollaert onaanvechtbaar genoemd inzake doelstelling, en anderdeels vatbaar voor aanpassingen wat de vorm betreft.

133. Tekst en memorie van toelichting in *Documents parlementaires, Chambre, 1912-1913*, 1252-1290.

134. CH. WOESTE, 'Rapport fait, au nom de la section centrale', *Documents parlementaires, Chambre, 1912-1913*, 1440; zie ook IDEM, *Mémoires*, II, 430-431.

135. CHLEPNER, *op. cit.*, 216.

We zijn aldus weer bij ons punt van uitgang beland, maar we beschikken thans over de gegevens om de gestelde vragen te beantwoorden. De weg naar de algemene leerplicht is in België een moeizame weg geweest. Het ging om een maatregel van eminente sociale betekenis, maar decennia lang bleef de burgerij, die de macht in handen had, zich tegen afdoende staatsinterventie verzetten en het duurde haast even lang alvorens de democratische stromingen ook politieke betekenis verwierven. De gebeurtenissen uit 1886 hebben de conjunctuur doen veranderen¹³⁶, maar na 1889 - eerste wet op de kinderarbeid - heeft het toch nog vijfentwintig jaar aangesleept vooraleer die sociale maatregel werd uitgebreid en vooraleer ook een leerplichtwet tot stand kwam. Dat illustreert de tweede en belangrijkste reden van de vertraging. Leerplicht lag immers op het terrein van de zo delicate en passioneerende schoolkwestie, waar levensbeschouwelijke opvattingen aan elkaar waren tegengesteld. De liberalen, en na hen de socialisten, verbonden ze aan de laïciteit van het onderwijs, een visie die de katholieken onmogelijk konden delen. Voor de conservatieven onder hen is leerplicht pas acceptabel geworden toen, dank zij de christen-democraten, inzake de subsidiëring van de vrije scholen een *modus vivendi* was gevonden.

Vergelijkt men de ontwikkeling in België met die in het buitenland, dan valt zowel overeenstemming op als verschil.

In de Duitse Staten heeft de leerplicht, vroeg ingevoerd, politieke problemen niet gesteld, want de openbare scholen waren er confessionele scholen, in protestantse of katholieke sfeer. Is later enige oppositie gerezen, dan bleef die klein op zichzelf en kon ze niets meer veranderen aan een situatie die vast verankerd was¹³⁷.

In Frankrijk is de leerplichtidee vroeg ontloken, maar ontwikkelde zich hetzelfde levensbeschouwelijke conflict als in België. Nadat de reactie in 1848 had gezegevierd, overwogen gedurende de volgende twee decennia de conservatieve krachten. In de jaren '70 kregen de republikeinen echter de macht in handen. Ze hebben de gelegenheid niet laten voorbijgaan om hun programma van kosteloos, gelaïciseerd en verplicht onderwijs te verwezenlijken. Dat gebeurde door de wetten van 16 juni 1881 en 28 maart 1882¹³⁸. Net in dezelfde tijd waren ook de Belgische radicalen daarheen op weg, maar een bruuske omgooi van de politieke verhoudingen heeft hun succes verhinderd.

In Nederland is de schoolkwestie in de negentiende eeuw evenzeer als in België

136. Ibid., 208-213; HENSMANS, *op. cit.*, 37; VERHAEGEN, *Vingt-cinq années*, 5; WOESTE, *Mémoires*, I, 325.

137. H. H. GROOTHOF en M. STALLMANN, *Pädagogisches Lexikon* (Stuttgart-Berlijn, 1965³) kol. 853.

138. Wat de daardoor gestelde problemen betreft, cf. J. DEBIESE, *L'obligation scolaire en France* (Parijs, 1951, Unesco, Etudes sur la scolarité obligatoire, II) 20-26.

een brandende politieke kwestie geworden¹³⁹. Sedert het begin van de eeuw had de Staat er zich om bekommerd het openbaar, d.w.z. het gemeentelijk onderwijs tot bloei te brengen. Dat onderwijs moest neutraal zijn, zoals in de wetten van 1806 en 1857 werd bepaald. De werkelijkheid heeft daar in vele gevallen wel niet aan beantwoord, maar het bleef in de politieke lijn liggen van de doctrinaire liberalen. De wet-Kappayne van de Coppello, uit 1878, maakte het mogelijk het neutrale karakter van de openbare school te verscherpen, doordat de gemeenten, ingevolge de aan het onderwijs gestelde hogere eisen, sterker dan tevoren op subsidiëring vanwege de Staat waren aangewezen. Die zelfde wet belemmerde echter de ontwikkeling van het vrije, protestantse of katholieke onderwijs, waaraan rijkstoelagen ontzegd bleven.

Tevoren reeds waren de doctrinaire opvattingen door de radicalen aangevallen, terwijl anderdeels de schoolstrijd reeds was losgebroken. Uit godsdienstige bekommernissen en vanuit defensieve stellingen met het oog op de emancipatie, zijn protestanten en katholieken een eigen schoolwezen gaan opbouwen. De strijd voor de subsidiëring daarvan hebben ze gezamenlijk gevoerd. Het ligt dan ook voor de hand dat het klimaat voor een leerplichtwet ongunstig was. De radicalen aan hun kant waren voor leerplicht gewonnen. In het algemeen hebben ze de doctrinaire stellingen in de jaren '80 ingebeukt. Opgemerkt zij, dat de Nederlandse radicalen meer gematigd waren dan hun Belgische geestverwanten. Velen bleken ertoe bereid het vrije onderwijs te subsidiëren, om aldus aan de schoolstrijd een eind te maken. De pacificatiewet uit 1889 bracht een eerste tegemoetkoming aan de rechterzijde, door ook de bijzondere scholen in de toelagen te laten delen¹⁴⁰.

Aldus kreeg men in de jaren '90 een heel andere conjunctuur. De radicale beweging ging ten onder, maar de oude liberalen, die van 1891 tot 1901 opnieuw aan de macht waren, brachten een programma naar voren dat sterk op het radicale geleek. Ook inzake leerplicht had het radicalisme zijn visie aan de Liberale Partij opgedrongen. De rechtsen aan de andere kant konden bezwaren tegen de leerplicht laten verzwakken. Ze hadden, in de verzuiling, hun schoolwezen uitgebreid, waarvoor ook de Staat voortaan zou betalen. Toch liepen de meningen inzake leerplicht onder de kerkelijken zo sterk uiteen, dat men van een partijstandpunt bezwaarlijk zou kunnen spreken. Al die omstandigheden verklaren dat de leerplichtwet in 1900 werd goedgekeurd, maar slechts met een meerderheid van 50 tegen 49 stemmen¹⁴¹.

139. Voor de politieke ontwikkeling en de schoolstrijd zij in globo verwezen naar de desbetreffende hoofdstukken in de *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, X en XI (Utrecht, 1955-1956) en de aldaar vermelde literatuur. Zie ook J. A. VAN KEMENADE, *De katholieken en hun onderwijs. Een sociologisch onderzoek naar de betekenis van katholiek onderwijs onder ouders en docenten* (Meppel, 1968) 58-65.

140. De poging van H. Goeman Borgesius om toen ook de leerplicht te doen invoeren, mislukte, evenals het ontwerp van S. van Houten uit 1873.

141. Voor een analyse van de wet van 7 juli 1900, cf. STERRINGA, *op. cit.*

In Engeland hebben de antistaatse traditie en de liberale opvattingen staatsinterventie in onderwijszaken lange tijd belemmerd. 'Government and education was not a good mixture'. De vrijheidszin kon zelfs tot immobilisme leiden; om het met Walpole te zeggen: 'Let sleeping dogs lie'. Het particulier initiatief heeft sedert de aanvang van de negentiende eeuw nochtans een hoge vlucht genomen. Dat nam niet weg, dat het in 1870 zeer duidelijk was geworden dat een nationaal onderwijsstelsel, zelfs met staatssubsidies, door de privé sector niet stevig kon worden opgebouwd. De Education Act die in dat jaar onder het liberale kabinet-Gladstone werd uitgevaardigd, voerde een tweeledig schoolstelsel in: naast vrije scholen ook gemeentelijke, de 'Board Schools'. In de tweede plaats werd de vrijheid van geweten gewaarborgd, dank zij een compromis betreffende het godsdienstonderwijs. In de derde plaats werd leerplicht ingevoerd, wat dus kon gebeuren zonder een religieuze controverse. Men was bovendien nog zo voorzichtig de effectieve invoering te laten afhangen van het initiatief van de lokale 'School Boards'. Spoedig bleek het dat de resultaten gunstig waren; vandaar dat de maatregel werd veralgemeend. De tweede en derde Elementary Education Act, uit 1876 en 1880, kwamen respectievelijk tot stand onder een conservatief en een liberaal kabinet, terwijl het een conservatieve regering was die in 1891 het lager onderwijs kosteloos maakte, op weinig uitzonderingen na. Niets toont beter aan dat de leerplicht in Engeland, in tegenstelling tot België, niet een politieke kwestie is geworden. Ze werd er mogelijk dank zij het doordringen van de overtuiging die Disraeli als volgt weergaf: 'upon the education of the people of this country, the fate of this country depends'¹⁴².

Die overtuiging is het die, samen met de economische en sociale veranderingen, leerplicht in het negentiende-eeuwse Europa effectief mogelijk heeft gemaakt¹⁴³. Zaten de pedagogen er voor iets tussen? Pedagogisch belangrijk in het probleem van de leerplicht, is de vraag wanneer hij moet beginnen en eindigen¹⁴⁴. Kunnen alle kinderen op een leeftijd van zes of zeven jaar schoolrijp worden geacht? Zijn de resultaten van een zelfde aantal jaren studie voor allen voldoende? In Duitsland werden begin en einde, door de verordeningen of door het gebruik, haast uitsluitend in leeftijdsjaren vastgelegd op grond van praktische overwegingen. Nadien pas is de bezinning gevolgd over de psychologische verantwoording¹⁴⁵. Kon men verwachten dat het in België anders zou verlopen? De pedagogiek had er nog ternauwernood een wetenschappelijk niveau bereikt en was tot de universiteiten nog

142. Voor deze alinea, cf. W. O. LESTER SMITH, *Compulsory Education in England* (Parijs, 1951, Unesco, Studies on Compulsory Education, VI) 9-20.

143. DEBIESSE, *op. cit.*, 9.

144. V. D'ESPALLIER, 'Leerplicht', *Katholieke Encyclopaedie voor opvoeding en onderwijs*, 3 dln. ('s-Gravenhage-Antwerpen, 1951-1954) II, 673.

145. Cf. B. LINKE, *Das neunte Volksschuljahr* (Bochum, 2de uitg. z.j., Kamps pädagogische Taschenbücher, XI) 11-12; LOEFFLER, *op. cit.*, 8-9.

niet doorgedrongen: In de politiek hadden pedagogen weinig inspraak. De wetgever heeft zich hoofdzakelijk door pragmatisme laten leiden.

Men zou de pedagogische inbreng nochtans onrecht aandoen door hem niet in verband te brengen met de ontwikkeling die inzake leerplicht van kapitaal belang is geweest, met name de grondige wijziging van de maatschappelijke houding t.o.v. de opvoeding en van het kind¹⁴⁶. Dat het geloof in de betekenis van de school zich zo algemeen heeft kunnen verspreiden, was in aanzienlijke mate te danken aan de generaties van onderwijzers die zich met overgave aan hun taak hebben gewijd. Waar in de loop van de negentiende eeuw van de voorvaderlijke ruwheid en gestrengheid op een vriendelijke bejegening van de kinderen werd overgeschakeld, is het voorbeeld, door de beroepspedagogen gegeven, daarbij van eminente betekenis geweest. Het fabriekswezen en de verstedelijking hebben de levensomstandigheden van talrijke kinderen slechter gemaakt. De wettelijke beperking van de kinderarbeid was echter een duidelijk symptoom van een mentaliteitsverandering. Kinderen mochten niet langer lijden. Kinderen moesten een gelukkige jeugd krijgen en een behoorlijke start in het leven. Ze hadden recht op vorming. Nu hebben, onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog, de gendarmes nog wel jacht moeten maken op ontduikers van de leerplichtwet, maar dat waren slechts de naweeën van een gelukkige geboorte. Ook in België was de eeuw van het kind begonnen.

146. Zie LESTER'SMITH, *op. cit.*, 53.

De economische conferenties te Brussel in 1699 Bijdrage tot de geschiedenis van de economische politiek in de Zuidelijke Nederlanden*

M. D'HOKER

Na een periode van economisch herstel kenden de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw een langzame achteruitgang, die uitmondde in een depressie op het einde ervan. Factoren van deze wending waren van structurele en conjuncturele aard: de politieke gebondenheid van de Zuidelijke Nederlanden met een politiek en economisch achteruitgaand Spanje, de weerslag van de mercantilistische politiek in de omliggende landen, de rampspoedige Negenjarige Oorlog (1689-97) en de nijpende graanschaarste in 1692-94 en 1698-99. Voortdurend werd de regering geconfronteerd met hervormingsvoorstellen en -projecten van stedelijke en particuliere zijde tot herstel of ontwikkeling van handel en nijverheid, die soms leidden tot mercantilistisch geïnspireerde maatregelen, doch vaak botsten op de hogere belangen van de Spaanse monarchie en regering. De eerste wellicht sinds de Aartshertogen die met een klare kijk op het sociaal-economisch klimaat in binnen- en buitenland een eigen-Zuidnederlands beleid op economisch vlak poogde te voeren, was Jan van Brouhoven, graaf van Bergeyck, thesaurier-generaal sinds 1688 en vanaf 1692 rechterhand van landvoogd Maximiliaan II Emanuel van Beieren¹. Het verlangen van het 'land' en het streven van Bergeyck naar 'welveert ende onderstant van desen lande' convergeerden, na de Vrede van Rijswijk (1697), in de Economische Conferenties te Brussel in 1699.

I. VOORSPEL VAN DE ECONOMISCHE CONFERENTIES

1. *Aanleiding tot de Economische Conferenties*

In mei 1698 reageren 'les marchands des principales villes joints les magistrats

* Onderstaand artikel is de beknopte versie van onze licentiaatsverhandeling. Aan onze promotor, professor Dr. R. DE SCHRYVER, evenals aan de professoren Dr. J. A. VAN HOUTTE en Dr. H. VAN DER WEE, leden van de examencommissie, betuigen we onze dank en erkentelijkheid. 1. Over Jan van Brouhoven, graaf van Bergeyck (1644-1725), zie R. DE SCHRYVER, *Nationaal Biografisch Woordenboek*, I (Brussel, 1964) kol. 159-166; ID., *Jan van Brouhoven, graaf van Bergeyck. 1644-1725. Een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, LVII, Brussel, 1965). - Over Maximiliaan II Emanuel, keurvorst van Beieren (1662-1726), zie K. TH. HEIGEL, *Allgemeine deutsche Biographie*, XXI (Leipzig, 1885) 22-27; R. DE SCHRYVER, 'Maximiliaan II Emanuel van Beieren.